

УДК 94(477):357.1«XIX»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309230>

В. Л. Цубенко

ORCID ID: 0000-0001-9848-9286

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

V. Tsubenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

**СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ
У ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КАВАЛЕРІЇ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

*Formation of Medical Education in Military Settlements
of Cavalry in the Territory of Ukraine in the First Half
of the 19th Century*

У статті проаналізовано історію виникнення та організації фельдшерських шкіл для підготовки медичних працівників у військових поселеннях кавалерії протягом 1817–1857 рр. Всебічно розглянуто специфіку навчально-методичної організації навчання та з'ясовано особливості матеріально-технічної бази фельдшерських шкіл. Встановлено, що військово-поселенське керівництво постійно прагнуло тісно пов'язати підготовку фельдшерів із потребами охорони здоров'я. Доведено, що викладачі фельдшерської школи були високоосвіченими інтелегентними особами й приділяли увагу науковій і суспільно-політичній роботі серед учнів.

Ключові слова: фельдшерська школа, військовий поселенець, кантоніст, освіта, учень, шпиталь, навчальна дисципліна.

The article analyses the history of the emergence and organization of paramedic schools for the training of medical workers in the military settlements of the cavalry during 1817–1857. It has been proven that the beginning of organized medical care for military settlers is associated with the emergence of paramedic schools. The military leadership constantly sought to ensure that the preparation of paramedics was closely linked to health needs. Therefore, the paramedic school included a training pharmacy. The management of the paramedic school was carried out by the Pedagogical Council, which was formed by the teachers of the paramedic school. The scope of the Pedagogical Council included approving curricula, coordinating the examination process, etc. All teachers of the paramedic school were highly educated, intelligent individuals who paid attention to scientific and socio-political work among students. The hospital priest taught subjects such as the law of God, sacred history, arithmetic, Russian, and Latin. Special (profile) subjects were taught by an experienced hospital officer with moral, business, and professional qualities.

Pupils of paramedic schools received training materials at the expense of borrowed cash capital from military settlers and uniforms according to the model for cantonists. The term of study at the paramedic school was three years. The organization of the training process was based on the curriculum. The academic year included the following periods: theoretical training, intermediate and final assessments of students knowledge, certification, medical practice, holidays, and vacations.

The activity of the pupils of paramedic schools during epidemics and their frequent replacement of doctors in various situations in settlements deserved high appreciation. Feldsher schools, as a special type of medical education, provided appropriate theoretical and practical training.

Keywords: medical school, military settler, cantonist, education, student, hospital, discipline, pharmacy, doctor.

У сучасному світі освіта є пріоритетною сферою людської діяльності. Її досягнення зумовлені глобалізацією й науково-технологічним прогресом суспільства. Медична освіта посідає вагомe місце в освітній політиці України, котра інтегрується в європейський простір. У нових соціально-економічних умовах і реаліях воєнного часу потребують змін різні аспекти медичної освіти, яка є складником української системи освіти. Підготовка компетентних медичних працівників середньої ланки набуває дедалі більшої актуальності. Фельдшерська школа як заклад освіти посідає особливе місце. Це обумовлено тим, що, на відміну від багатьох інших галузей, медицина є сферою з високим попитом на кваліфікованих фахівців, від діяльності яких залежать здоров'я та життя людини. Сучасне реформування медичної освіти потребує вивчення її історичного досвіду. Використання позитивного досвіду підготовки медиків військових поселень кавалерії в Україні протягом першої половини ХІХ ст. і врахування традицій у системі охорони здоров'я є одним із чинників удосконалення системи медичної освіти й формування національного кадрового потенціалу медичної сфери.

Актуальність порушеної наукової проблеми зумовлена необхідністю вдосконалювати організацію медичної освіти. З розвитком військово-поселенської організації в кавалерійських округах у першій половині ХІХ ст. на території України формувалася система професійних освітніх установ. Серед спеціальних навчальних закладів медичного профілю особливе місце посідали фельдшерські школи. Це пов'язано з кадровим дефіцитом середнього медичного персоналу в закладах охорони здоров'я.

Історію Новоросійського (Херсонського), Харківського (Українсько-го), Києво-Подільського військових поселень кавалерії в ХХІ ст. почали активно досліджувати, проте до останнього часу не було праць, при-

святих історії медичної військово-поселенської системи. Аналіз наукових праць свідчить про те, що вони містять певний фактичний матеріал і можуть бути джерелом для нашого дослідження. Зокрема, окремі аспекти становлення та розвитку професійної освіти висвітлювали у працях К. Ячменихін (Ячменихін, К. М. 2006), В. Колєватов (Колєватов, О. О. 2017) і Т. Кандаурова (Кандаурова, Т. Н. 2012). Опубліковані в них відомості стосуються фахівців різних спеціальностей, історії професійної освіти у військових поселеннях кавалерії, а проблема підготовки медиків у фельдшерських школах в означений період не була предметом спеціального дослідження, що й зумовило вибір теми дослідження.

Наукова новизна полягає у тому, що в публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу до архівних матеріалів проаналізовано історичні реалії й уперше відтворено історію розвитку медичної освіти у військових поселеннях кавалерії, а саме віддзеркалено навчальний процес у фельдшерських школах, умови навчання та побуту військових кантоністів.

Основою джерельної бази статті є архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві з фонду «КМФ 12 Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.» та фонду 1353 «Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.», Державного архіву Одеської області з фонду 7 «Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.», Російського державного військово-історичного архіву з фонду 405 «Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.», а також друковані матеріали з Повного зібрання законів Російської імперії.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності. Історичні явища вивчались у динаміці: створення, розвиток, результат. Дослідження виконано на основні загальнонаукових методів аналізу й синтезу для узагальнення теоретичного досвіду з проблеми дослідження. Також було використано конкретно-наукові методи: історико-порівняльний — для компаративного аналізу фельдшерських шкіл, організації навчально-виховного процесу в них, з'ясування специфіки підготовки фельдшерів; проблемно-хронологічний — для вивчення в хронологічній послідовності формування й розвитку медичної освіти у військових поселеннях кавалерії; статистичний — для аналізу кількості учнів фельдшерських шкіл. Описовий метод дав змогу повніше охарактеризувати фактичний матеріал, який став основою публікації.

Метою статті є визначити основні віхи історії виникнення та організації фельдшерських шкіл для підготовки медичних працівників у військових поселеннях кавалерії протягом 1817–1857 рр. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі науково-дослідницькі завдання: проаналізувати становлення та особливості функціонування фельдшерських шкіл; відсте-

жити специфіку навчально-методичної організації навчання; з'ясувати особливості матеріально-технічної бази.

Зі створенням 1817 р. на території Херсонської і Катеринославської губ. (Новоросійського військового поселення кавалерії), Слобідсько-Української губ. (Українського військового поселення кавалерії), 1837 р. на території Київської і Подільської губ. (Києво-Подільського військового поселення кавалерії) постало питання про високоякісну медичну допомогу. 1817 р. було розроблено законодавчі положення для поселених кавалерійських округів. Перші повідомлення про медичні заклади з'явилися в «Установі про військоове поселення регулярної кавалерії» 1817 р. У цьому документі передбачалися гарантії надання медичної допомоги військовим поселенцям і формування медичних закладів освіти на території військових поселень кавалерії в Україні. Військові поселенці, їхні дружини й діти мали право безкоштовно лікуватись у шпиталях поселених кавалерійських ескадронів¹. З відкриттям шпиталів виникла потреба готувати високопрофесійні медичні кадри. Керівництво військових поселень кавалерії велике значення приділяло організації медицини та розвитку середньої ланки медичної освіти. Початок організованого медичного обслуговування військових поселенців пов'язаний з виникненням медичних — фельдшерських шкіл.

1829 р. у кожному окрузі військових поселень при військових шпиталях відкрилися медичні фельдшерські школи. На території військових поселень кавалерії були військові шпиталі 1-го і 2-го класу, які забезпечували стаціонарну й консультативну медичну допомогу військовим поселенцям². У Новоросійському військовому поселенні кавалерії були шпиталі в Єлисаветграді та Вознесенську. 1856 р. в Українському військовому поселенні кавалерії було шпиталів 1-го класу — 7, 2-го класу — 1³; у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії — 1-го класу — 5, 2-го класу — 1⁴.

1838 р. на замовлення Військово-медичного відомства для збільшення необхідної кількості фельдшерів, костоправів і учнів аптекаря було відкрито нові фельдшерські школи. Ці школи створювалися, щоб випускники фельдшери, костоправи й аптекарські учні як у мирний, так і в воєнний час були помічниками лікарів під час лікування хворих, надавали медичну допомогу пораненим на полі бою та евакуювати хворих і поранених воїнів⁵.

¹ Учреждение о военное поселении регулярной кавалерии. Ч. 1 Устройство военного поселения регулярной кавалерии. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1817. С. 29.

² Російський державний військово-історичний архів (Далі — РДВІА). Ф. 405. Оп. 4. Т. 1. Спр. 3495.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАК України). Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 110.

⁴ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 111.

⁵ Полное собрание законов Российской империи, с 1825 года [в 55 т.] (Далі — ПСЗ РИ). Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Собрание 2. Т. 13. 1838. Ч. 1. № 11143. С. 299–300.

1841 р. при тимчасових шпиталях округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії було створено фельдшерські школи за прикладом Новоросійського військового поселення кавалерії¹. Для забезпечення доступної та високоякісної медичної допомоги в округах військових поселень кавалерії набирали до фельдшерських шкіл переважно дітей військових поселенців негосподарів, з найбільш бідних сімей.

Фельдшерські школи підпорядковувалися місцевому медичному і військово-поселенському керівництву. В перший навчальний рік було набрано учнів фельдшерських шкіл по 6 кантоністів у кожному кавалерійському окрузі, а разом у 25 округах Новоросійського, Українського, Києво-Подільського військових поселень кавалерії й 1-й волості навчалось 152 хлопчики. Учні фельдшерських шкіл у шпиталях військових поселень кавалерії отримували грошове забезпечення по 3 руб. 45 коп. сріблом щорічно².

На навчання у фельдшерську школу вступали учні від 14 до 16 років, зразкової поведінки, які мали добрі знання з граматики та вміли читати російською мовою, знали початкові правила арифметики й Закон Божий, міцної статури, розумово здібні та обдаровані.

Роботою фельдшерських шкіл керували медичні чиновники при шпиталях військового поселення під наглядом місцевого поселенського керівництва. Учні — військові поселенці навчалися разом із кантоністами при військових шпиталях і заняття в них були нероздільні³.

Головний лікар окружного шпиталю був начальником фельдшерської школи, планував та організовував освітній процес, контролював і координував навчальну роботу, забезпечував ґрунтовне засвоєння навчальних програм і викладав. Головний лікар призначав одного з ординаторів шпиталю виконувати обов'язки заступника начальника фельдшерської школи. Він контролював результати навчання та поведінку учнів, організовував різні заходи, разом із тим мав піклуватися про матеріально-технічне забезпечення необхідними наборами лікарських засобів і медичного обладнання для навчання в класі й на практиці.

Деякі викладачі фельдшерської школи брали участь у російсько-турецькій війні (1828–1829 рр.), Кримській війні (1853–1856 рр.) і мали досвід розподілу (сортування) поранених та хворих на війні, створення передових перев'язувальних пунктів і надання домедичної допомоги ураженим військовослужбовцям при невідкладних станах. Вони навчали майбутніх фельдшерів того, що зараз отримало назви тактичної медицини й домедичної допомоги в екстремальних ситуаціях, надання медичної допомоги під час бойових дій.

¹ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 16. 1841. Ч. 1. № 14909. С. 841.

² ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 21. 1846. Отд. 1. № 19825. С. 335.

³ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 1. № 24026. С. 198.

За учнями під час навчання за настановою керівного лікаря постійно нагадав досвідчений, зразкової поведінки старший фельдшер¹.

Термін навчання в фельдшерській школі становив три роки. За допомогою навчального плану організовувався навчальний процес. Навчальний рік включав періоди: теоретичного навчання, проміжного й підсумкового контролю знань учнів, атестації, медичної практики, святкових днів і канікул.

Навчальний план визначав перелік та обсяг вивчення навчальних дисциплін: 1) Закон Божий і скорочена Священна історія; 2) читання й краснопис російською мовою та латинською мовою; 3) граматики російська і граматики латинська (переклади з латинської мови на російську мову, щоб учні знали лікарські приписи й формули у військовій фармакопеї); 4) початкові основи анатомії (для фельдшерської та костоправної справи, а саме: загальний склад скелета, назви й склад кісток, їхнє з'єднання; головні м'язи і зв'язки; положення та напрямки головних артерій і вен; склад і стан внутрішніх органів; розтин мертвих тіл згідно з правилами судової медицини)²; 5) хірургія (навчання про пов'язки, кровопускання, вставлення катетера, видалення зубів, вправлення вивихів і з'єднання переломів, спосіб щеплення від запобіжної віспи з показанням змін, тощо); 6) правила надання першої допомоги при нещасних випадках: на воді, постраждалим від вогню, при опіках, обмороженнях і замерзаннях, при ураженні блискавкою, отруєнні, з призначенням лікування; 7) настанови доглядати за хворими відповідно до статуту шпиталю; 8) початкові основи фармації (учні відповідно до польової фармакопеї або медичного рецепту вміли правильно виготовляти лікарські препарати); 9) скорочена фармакопея (знання натуральних засобів; уміння читати скорочений рецепт; знання детальних показників ваги й міри, пояснення термінів і знаків у рецептурі).

Навчання було досить складним для учнів. Лише здібні могли успішно засвоїти низку навчальних дисциплін. Особливо багато працювали учні з середніми здібностями, щоб завершити навчання, котре складалося з теоретичних і практичних занять.

Навчальний план для першого класу містив перелік дисциплін: Закон Божий і скорочена Священна історія (2 год.); читання й краснопис російською мовою (1 год.) і латинською мовою (1 год.); анатомія — початкові основи (2 год.); арифметика — 1 частина (2 год.), латинська граматики (1 год.), російська граматики (1 год.). Загальне аудиторне навчальне навантаження становило всього 10 годин уроків щотижня.

Навчальний план для другого класу складався з предметів: анатомія — початкові основи (2 год.), хірургія (2 год.), фармація (2 год.), фармакологія й рецептура (2 год.), правила надання першої допомоги (1 год.), порядок

¹ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 1. № 24026. С. 199.

² ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 13. 1838. Ч. 1. № 11143. С. 299–300.

догляду за хворими — настанови доглядати за хворими відповідно до статуту шпиталю (1 год.). Максимально припустиме тижневе навантаження при 6-денному навчальному тижні становило 10 годин.

У третьому класі в першому півріччі тривало вивчення дисциплін: анатомія — початкові основи (2 год.), хірургія (2 год.), фармація (2 год.), фармакологія і рецептура (2 год.), правила надання першої допомоги (1 год.), порядок догляду за хворими — настанови доглядати за хворими відповідно до статуту шпиталю (1 год.), у другому півріччі проходили практичні заняття з хірургії (2 год.). Отже, обсяг аудиторного навчального навантаження учня становив 10 годин уроків на тиждень (Див.: Додаток А, Табл. 1). Додатково учні відвідували уроки патології й терапії внутрішніх хвороб. Теоретичні медичні знання передували клінічним урокам, тому що лише так можливо було проводити діагностику, що сприяло свідомому засвоєнню знань. Особливе місце серед форм організації навчального процесу в фельдшерській школі посідала навчально-професійна медична практика під наглядом головного лікаря. У вільний від навчання час, згідно з призначенням інспектора школи, учні вправлялись у практичних навичках: на палетах, у догляді за хворими, в аптеках. Щоденно з 7 до 10 год. і з 16 до 18 год. під наглядом старших фельдшерів і ординаторів, управителя шпитальної аптеки відбувалися практичні заняття¹. На практичних заняттях учні заповнювали книжки хворих, брали участь в операціях, доглядали за хворими.

Під час занять викладачі використовували фундаментальні праці полкового штаб-лікаря, хірурга, доктора медицини та хірургії, українця за походженням Якіма Олексійовича Чаруковського «Військово-похідна медицина» в 5 частинах (Чаруковский, А. А. 1836–1837; Чаруковский, А. А. 1836; Чаруковский, А. А. 1837; Чаруковский, А. А. 1836–1837; Чаруковский, А. А. 1837), що містили інформацію про військову гігієну, огляд і лікування хворого та пораненого солдата, хвороби армії, лікування ран. Також Я. О. Чаруковський безпосередньо долучався до медичної географії. На заняттях з анатомії та хірургії викладачі використовували його працю «Народна медицина, застосована до російського побуту та різнокліматності Росії» (Чаруковский, А. А. 1844–1847), що містила статті на клінічні та гігієнічні теми.

На заняттях з анатомії використовували працю Ф. К. Паулицького «Сільський домашній лікарський порадник Керівництво для поміщиків, сільських священиків, які керують маєтками і сільських господарів, що містить у собі короткі та чіткі настанови, як зберегти своє здоров'я, захистити себе від хвороб абовилікуватися від них простими домашніми та недорогими засобами» (Паулицкий, Ф. К. 1855). Під час занять з догляду за хворими використовували книги Ф. Л. Зауера у двох частинах «Повні настанови, догляду за хворими: або навчальна книга для керівництва фельдшерам, жалісливим

¹ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 13. 1838. Ч. 1. № 11143. С. 301.

вдовам, повитухам та іншим особам, які присвячують себе догляду за хворими обох статей у лікарнях і приватних будинках» (Зауер, Ф. 1841–1842; Зауер, Ф. 1831) і С. О. Громова «Короткий виклад судової медицини, для академічного та практичного вживання» (Громов, С. А. 1832).

Військово-поселенське керівництво постійно прагнуло, щоб підготовка фельдшерів була тісно пов'язана з потребами охорони здоров'я. Тому при фельдшерській школі була навчальна аптека, щоб учні під керівництвом лікаря самі готували різноманітні ліки для хворих військових поселенців, які потребували медичної допомоги. Влітку учні під керівництвом досвідчених фельдшерів збирали дикорослі лікарські рослини з визначенням класу, роду та назви.

Безпосередньо фельдшерською школою керувала педагогічна рада, до компетенції якої належав контроль за навчально-виховним процесом і господарською діяльністю. Педагогічну раду формували викладачі фельдшерської школи. Сфера компетенції педагогічної ради зводилася до того, щоб затверджувати навчальні програми, координувати складання іспитів тощо. Усі викладачі фельдшерської школи були високоосвіченими інтелегентними особами й приділяли увагу науковій і суспільно-політичній роботі серед учнів. Шпитальний священник викладав Закон Божий, Священну історію, арифметику, російську мову, латинську мову. Спеціальні (профільні) предмети викладав досвідчений ординатор шпиталю з бездоганними моральними, діловими та професійними якостями¹.

Формами перевірки знань учнів були поточний і підсумковий контроль. Вчителі екзамнували учнів тричі на рік. При переведенні до наступного класу іспити приймали дивізійний лікар, окружний командир і головний лікар. Екзаменаційні листки надавалися корпусному штаб-лікарю й начальникам округів. Корпусні командири відправляли екзаменаційні листки інспектору резервної кавалерії та в Медичний департамент Військового міністерства. Учні 1-го і 2-го класів при переведенні їх на наступний рік навчання отримували свідоцтва досягнень за зразком. Після закінчення навчального року учні обов'язково складали випускний іспит. На підставі річного оцінювання учні отримували відповідні документи про освіту й переводились у наступний клас або випускалися на службу зі званням фельдшера.

У складі комісії випускного екзамену були медики та головні місцеві військові начальники. Головний лікар представляв місцевому поселенському керівництву учнів, які не засвоїли матеріал і не склали іспити на фельдшерську посаду, для повернення на попереднє місце поселення. Замість них додатково зараховували здібних та обдарованих учнів за згодою Медичного департаменту Військового міністерства. Після випускного екзамену головний лікар готував списки випускників-фельдшерів, надавав їх дивізіонним і кор-

¹ ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. 13. 1838. Ч. 1. № 11143. С. 302.

пусним лікарям. Ці списки розглядав інспектор резервної кавалерії й направляв на затвердження до Медичного департаменту Військового міністерства для розподілу в округи й населені пункти військових поселень кавалерії¹.

Учні, які успішно закінчили навчання й отримали звання фельдшера, зараховували в клас військових поселенців негосподарів. Вони звільнялися від усіх громадських робіт і рекрутської повинності, отримували провіант з громадських запасів. За невиконання чи низькоякісне виконання службових обов'язків, порушення дисципліни фельдшерів віддавали в рекрути у встановленому порядку². На їхнє місце зараховували кандидатів-фельдшерів з військово-поселенського округу³.

Кількість зарахованих учнів фельдшерських шкіл не завжди відповідає кількості випускників. З часу відкриття фельдшерських шкіл надійшли на навчання 3159 учнів, з них: в Українському військовому поселенні кавалерії — 1321 (41,9%), Новоросійському військовому поселенні кавалерії — 1644 (52%) і Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії — 194 (6,1%). Закінчили навчання 1159 учнів, з них: в Українському військовому поселенні кавалерії — 809 (69,8%), Новоросійському військовому поселенні кавалерії — 309 (26,7%) і Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії — 41 (3,5%). Вибули з навчання у фельдшерських школах з різних причин 660 учнів, з них: в Українському військовому поселенні кавалерії — 307 (46,5%), Новоросійському військовому поселенні кавалерії — 302 (45,8%) і Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії — 51 (7,7%), що підрахував автор за наданими показниками (Див.: Додаток Б, Табл. 2)⁴.

Розглянемо учнівський склад фельдшерських шкіл з початку відкриття. В Українському військовому поселенні кавалерії навчалось 1206 кантоністів (91,3%), 115 військових поселенців (8,7%), закінчили навчання 761 кантоніст (94%) і 48 військових поселенців (6%); 1856 р. було 205 учнів, з них: 159 кантоністів (77,6%), 46 військових поселенців (22,4%); у Новоросійському військовому поселенні кавалерії навчалось 1514 кантоністів (90,4%), 160 військових поселенців (9,6%), закінчили навчання 622 кантоністи (90%), 70 військових поселенців (10%); у 1850-х рр. було 309 учнів, з них: 240 кантоністів (78%), 69 військових поселенців (22%)⁵. З 1850 до 1857 р. в 5–8-х округах Новоросійського військового поселення кавалерії на навчання вступили 49 хлопчиків, з них не закінчили його 27 учнів; 59 кантоністів, з них не закін-

¹ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 21; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 17; ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Отд. 1. № 24026. С. 198.

² ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 1. № 24026. С. 199.

³ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 1. № 24026. С. 200.

⁴ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 20–33; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 17, 19; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 20–23. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. Б. м. Б. г. С. 11–14.

⁵ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 18; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 17.

чили навчання 27 (45,7%), на 1 вересня — 18 (30,5%) осіб¹. Така кількість випускників фельдшерських шкіл, які пройшли медичну підготовку, суттєво допомогла в організації медичного забезпечення військових поселенців.

Фельдшерські школи розміщувались у державних будівлях при шпиталях або в квартирах. Утримували учнів фельдшерських шкіл провіантом із запасних хлібних магазинів військового поселення. На харчування учнів-фельдшерів відпускали провіант із громадських запасів, а на приварок — по 1½ коп. сріблом на добу на особу з позиченого грошового капіталу. Учні фельдшерських шкіл отримували навчальні матеріали за коштом позиченого грошового капіталу військових поселенців і обмундирування згідно зі зразком для кантоністів.

Фельдшери, які закінчили навчання, отримували платню по 25 руб. 35 коп. сріблом². З 1854 р. учні аптекаря, які перебували на службі в округах військових поселень, отримували подвійну платню³. На навчальне та матеріально-технічне забезпечення кожній школі виділялося 8 руб. 46½ коп. сріблом⁴. 1854 р. у результаті перевірки кавалерійських округів Українського військового поселення кавалерії у 1-му окрузі виявлено поганий фізичний стан підручників у фельдшерських школах, зокрема, книги були не оправлені⁵.

Під час вступу на військову службу учні фельдшерських шкіл забезпечувалися повним набором медичних інструментів для фельдшера, обмундируванням за зразком військових поселенців. Медичні інструменти ремонтували за коштом позиченого грошового капіталу військових поселенців⁶.

Обмундирування учнів фельдшерів військових поселенців складалося з куртки з сірого фабричного сукна з темно-зеленим коміром і обтяжними гудзиками, штанів із сірого сукна, фуражної шапки, шинелі з темно-зеленим коміром і обтяжними гудзиками, літньої куртки й панталонів з равендука. Випускники фельдшери отримували обмундирування за зразком військових поселенців, але з відмінністю коміру жупану з темно-зеленого сукна зі сріблястим газуном⁷. Фельдшери отримували спеціальне обмундирування: шапка, двобортний напівжупан, замість куртки з темно-зеленого сукна — обшлаг. Шаровари суконні, замість зимових темно-зелених панталонів. Літні шаровари з фіамського полотна⁸.

Штаб-лікар військових поселенців керував шпиталями й лазаретами в округах військових поселень кавалерії, забезпечував своєчасну, високоякісну медичну та лікарську допомогу, вивчав причини смертності, розпо-

¹ ЦДІАК України. Ф. 1331. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 795.

² ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. 28. 1853. Отд. 1. № 27716. С. 567.

³ ПСЗ РИ. Собрание второе. Т. 29. 1854. Отд. 1. № 27919. С. 179.

⁴ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 22.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 893. Арк. 4.

⁶ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 1. № 24026. С. 200.

⁷ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 25. 1850. Ч. 2. № 24026. С. 58.

⁸ Державний архів Одеської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 23.

діляв кошти на профілактичні заходи для запобігання хворобам і надання швидкої медичної допомоги в округах¹. 1840 р. для опалення шпиталів у 1–8 округах Новоросійського військового поселення кавалерії було заготовлено дрова з красносільських лісів із сухих, повалених дерев і гілля на найближчі 30 років².

З 1853 р. з позиченого грошового капіталу виділяли кошти на медичні інструменти фельдшера³. 1854 р. Військова рада у відповідь на клопотання Комісаріатського Департаменту постановила виплачувати подвоєну платню аптекарським учням, які перебували на службі в округах військового поселення кавалерії в полках резервної уланської дивізії⁴. За клопотанням інспектора резервної кавалерії 1854 р. Військова рада призначила в кожне управління резервних бригад 1-го і 2-го резервних кавалерійських корпусів по одному дивізійному лікарю й у кожному резервну кавалерійську бригаду по одному старшому та молодшому фельдшеру. Під час воєнних дій ці бригади брали участь у військових походах⁵. 1854 р. було призначено в кожному дивізію по одному молодшому лікарю з грошовим забезпеченням 78 руб. 85 коп. сріблом щорічно кожному⁶.

Отже, аналіз і використання досвіду досліджуваного періоду може сприяти оптимізації й ефективному розвитку системи професійної підготовки майбутніх медичних фахівців середньої ланки. Діяльність фельдшерських шкіл посіла особливе місце в розвитку теорії та практики медицини. Фельдшер був незамінним медичним працівником, помічником військового лікаря.

В річищі реформи військових поселень кавалерії важливим напрямом стала організація медичного обслуговування мешканців кавалерійських округів і підвищення освітнього рівня. Фельдшерська школа вважалася середнім професійним закладом освіти. Викладачі цих шкіл мали вищу освіту, гідно готували кваліфікованих фельдшерів і учнів аптекаря, професійно виконували обов'язки, враховуючи індивідуальний підхід у навчально-виховному процесі. Фельдшерські школи мали високу теоретичну, практичну і професійну підготовку, що відповідала змісту освіти середнього медичного навчального закладу. Характерною особливістю навчання в фельдшерській школі було постійне вдосконалення методики викладання, наповнення програми навчання новими предметами та знаннями з сучасною мовою, тактичної медицини, домедичної допомоги в екстремальних ситуаціях, надання медичної допомоги під час бойових дій. Матеріально-технічну базу фельдшерської школи було пристосовано для занять і навчальних практик. Учні були оснащені набором медичних інструментів та обмундируванням.

¹ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 10. 1835. Ч. 1. № 8233. С. 723.

² ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 15. 1840. Ч. 1. № 13946. С. 712.

³ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 27. 1852. Отд. 1. № 26805. С. 738.

⁴ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 29. 1854. Ч. 1. № 27919. С. 179.

⁵ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 29. 1854. Ч. 1. № 28339. С. 632.

⁶ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 29. 1854. Ч. 2. № 28819. С. 85–86.

У першій половині XIX ст. фельдшерські школи на території округів військових поселень кавалерії в Україні накопичили певний досвід широкої підготовки фельдшерів. Навчальний заклад забезпечував кваліфікованими кадрами військові шпиталі й покривав потреби в медичних працівниках у кавалерійських округах. Високої оцінки заслуговувала діяльність вихованців фельдшерських шкіл під час епідемій, коли ті часто заміняли лікарів у різних ситуаціях у військових поселеннях. Організація доступної медичної допомоги мешканцям на території військових поселень кавалерії, досвід лікування поранених на полі бою, який накопичили фельдшери — військові поселенці, вплинули на подальший розвиток української медицини.

Дослідження не претендує на вичерпність проблеми підготовки медичних працівників в округах військових поселень кавалерії на території України. Подальшого пошуку потребують аналіз становлення і розвитку фахової медичної освіти середнього рівня — ветеринарних і акушерських шкіл у першій половині XIX ст.

Додаток А

Таблиця 1

Розклад занять фельдшерської школи¹

	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
1-й клас						
11:00–12:00	Російська граматика	Анатомія	Латинська граматика	Анатомія	Читання. Краснопис російською	Повторення, закріплення навчального матеріалу
15:00–16:00	Закон Божий. Священна історія	Арифметика	Закон Божий. Священна історія	Арифметика	Читання. Краснопис латинською	
2-й клас						
11:00–12:00	Анатомія	Фармація	Анатомія	Фармація	Правила надання першої допомоги	Повторення, закріплення навчального матеріалу
15:00–16:00	Хірургія	Фармакологія Рецептура	Хірургія	Фармакологія Рецептура	Порядок догляду за хворими	
3-й клас (I півріччя)						
11:00–12:00	Анатомія	Фармація	Анатомія	Фармація	Правила надання першої допомоги	Повторення, закріплення навчального матеріалу
15:00–16:00	Хірургія	Фармакологія Рецептура	Хірургія	Фармакологія Рецептура	Порядок догляду за хворими	
3-й клас (II півріччя)						
11:00–12:00	Практичні заняття з хірургії, фармації					
15:00–16:00	Практичні заняття з хірургії, фармації					

¹ ПСЗ РИ. Собрание 2. Т. 13. 1838. Ч. 2. № 11143. С. 87.

Додаток Б

Таблиця 2

Кількість учнів у фельдшерських школах Новоросійського, Українського та Кірово-Подільського військових поселень кавалерії (1829–1856)¹

№ Округу	Вступило учнів 1829 р.	Вибуло учнів	Закінчили навчання 1856 р.
Новоросійське військове поселення кавалерії			
1	125	6	26
2	143	15	24
3	121	13	27
4	125	12	26
5	143	43	25
6	136	8	26
7	120	3	22
8	140	4	26
9	152	66	28
10	125	37	26
11	176	56	27
12	138	39	26
1–12	1644	302	309
Українське військове поселення кавалерії			
1	126	12	88
2	128	9	93
3	164	50	88
4	149	46	97
5	144	14	106
6	222	70	125
7	194	70	99
8	194	36	113
1–8	1321	307	809
Кірово-Подільське військове поселення кавалерії			
1–5	194	51	41
Усього	3159	660	1159

Громов, С. А. 1832. *Краткое изложение судебной медицины, для академического и практического употребления*. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи.

Зауер, Ф. 1841–1842. *Полное наставление, как должно ходить за больными. Учебная книга для руководства фельдшерам, сердобольным вдовам, повивальным бабкам и другим лицам, посвящающим себя хождению за больными обоего пола, в больницах и частных домах*. Ч. 1–2. Санкт-Петербург.

Зауер, Ф. 1831. *Сокращенное руководство к анатомии для фельдшерских школ, одобренное Медицинским советом*. Санкт-Петербург: Тип. Медицинского департамента Министерства внутренних дел.

¹ ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 20–33; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 17, 19; ЦДІАК України. Ф. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 20–23, Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. Б. м.: Б. г. С. 11–14.

Кандаурова, Т. Н. 2012. Военные поселения в России XIX в.: социокультурные аспекты развития. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. № 4 (84). С. 32–43.

Колєватов, О. О. 2017. Система медичного обслуговування у військових поселеннях Російської імперії першої половини XIX ст. *Людина віртуальна: нові горизонти*: зб. наукових праць. Ч. 1. Монреаль: ASF. С. 193–194.

Паулицкий, Ф. К. 1855. *Сельский домашний лечебник. Руководство для помещиков, сельских священников, управляющих имениями и сельских хозяев, содержащее в себе краткие и ясные наставления, как сберечь свое здоровье, предохранить себя от болезней или излечиться от них простыми домашними и недорогими средствами*. Т. 1. Санкт-Петербург: тип. М. О. Вольфа.

Чаруковский, А. А. 1836–1837. *Военно-походная медицина*: в 5 ч. Санкт-Петербург: Тип. И. Воробьева. Ч. 1.

Чаруковский, А. А. 1836. *Военно-походная медицина*: в 5 ч. Санкт-Петербург: Тип. И. Воробьева. Ч. 2.

Чаруковский, А. А. 1837. *Военно-походная медицина*: в 5 ч. Санкт-Петербург: Тип. И. Воробьева. Ч. 3.

Чаруковский, А. А. 1836–1837. *Военно-походная медицина*: в 5 ч. Санкт-Петербург: Тип. И. Воробьева. Ч. 4.

Чаруковский, А. А. 1837. *Военно-походная медицина*: в 5 ч. Санкт-Петербург: Тип. И. Воробьева. Ч. 5.

Чаруковский, А. А. 1844–1847. Народная медицина, примененная к русскому быту и разноклиматности России, изданная доктором медицины и хирургии А. Чаруковским. Санкт-Петербург: Тип. воен.-учеб. заведений.

Ячменихин, К. М. 2006. *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия*. Чернигов: Сіверянська думка.

Gromov, S. A. 1832. *Kratkoe izlozhenie sudebnoy meditsiny, dlya akademicheskogo i prakticheskogo upotrebleniya [Summary of Forensic Medicine, for Academic and Practical Use]*. Sankt-Peterburg: Tip. Shtaba Otdelnogo Korpusa Vnutrenney Strazhi. [In Russian].

Zauer, F. 1841–1842. *Polnoe nastavlenie, kak dolzhno khodit za bolnymi [A Complete Instruction on how to go After the Sick]*: Uchebnaya kniga dlya rukovodstva feldsheram, serdobolnym vdovam, povivalnym babkam i drugim litsam, posvyashchayushchim sebya khozhdeniyu za bolnymi oboego pola, v bolnitsakh i chastnym domakh. Ch. 1–2. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Zauer, F. 1831. *Sokrashchennoe rukovodstvo k anatomii dlya feldsherskikh shkol, odobrennoe Meditsinskim sovetom [Abbreviated Anatomy Guide for Paramedical Schools, Approved by the Medical Council]*. Sankt-Peterburg: Tip. Meditsinskogo departamenta Ministerstva vnutrennikh del. [In Russian].

Kandaurova, T. N. 2012. Voennye poseleniya v Rossii XIX v.: sotsiokulturnye aspekty razvitiya [Military Settlements in Russia in the 19th Century: Sociocultural Aspects of Development]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta*. Seriya: Literaturaovedenie. Yazykoznanie. Kulturologiya. № 4 (84). S. 32–43. [In Russian].

Kolievatov, O. O. 2017. Systema medychnoho obsluhovuvannya u viiskovykh poseleniakh Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st. [The System of Medical Care in the Military Settlements of the Russian Empire in the First Half of the 19th Century]. *Liudyna virtualna: novi horyzonty*: zb. naukovykh prats. Ch. 1. Monreal: ASF. S. 193–194. [In Ukrainian].

Paulitskiy, F. K. 1855. *Selskiy domashniy lechebnik. Rukovodstvo dlya pomeshchikov, selskikh syvashchennikov, upravlyayushchikh imeniyami i selskikh khozyaev, soderzhashchee v sebe kratkie*

i yasnye nastavleniya, kak sberech svoje zdorove, predokhranit sebya ot bolezney ili izlechitsya ot nikh prostymi domashnimi i nedorogimi sredstvami [Rural Home Clinic. A Handbook for Landlords, Village Priests, Estate Managers and Farm Owners, Containing Brief and Clear Instructions on How to Preserve Your Health, Protect Yourself from Diseases or Cure Them with Simple Home and Inexpensive Remedies]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M. O. Volfa. [In Russian].

Statisticheskoe opisanie okrugov voennogo poseleniya kavalerii: 1853 g. [Statistical Description of the Districts of the Military Settlement of the Cavalry: 1853]. B. m.: B. g. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836–1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 1. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch., Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 2. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military field medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: tip. I. Vorobeva. Ch. 3. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836–1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: tip. I. Vorobeva. Ch. 4. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military field medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 5. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1844–1847. *Narodnaya meditsina, primenennaya k russkomu bytu i raznoklimatnosti Rossii, izdannaya doktorom meditsiny i khirurgii A. Charukovskim* [Folk Medicine, applied to Russian Life and Different Climates of Russia, Published by A. Charukovskii]. Sankt-Peterburg: Tip. voen.-ucheb. zavedeniy. [In Russian].

Yachmenikhin, K. M. 2006. *Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samoderzhaviya* [Army and Reforms: Military Settlements in the Policy of the Russian Autocracy]. Chernigov: Siveryanska dumka. [In Russian].

УДК 336.71(091)(477.5)«185/189»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309231>

М. П. Понирко

ORCID: 0000-0001-9312-5010

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

M. Ponyrko

Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University

ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Activities of Provincial Financial Institutions on the Left Bank
of Ukraine in the 2nd Half of the 19th — the Early 20th Centuries*

Досліджується запровадження комплексних реформ управління державними фінансами на рівні регіональних місцевих фінансових інституцій. Для цього проаналізовано діяльність губернських казенних палат та податної